

Paweł NOWICKI 

ZRÓŻNICOWANIE PRZYRYNKOWEJ ZABUDOWY I JEJ FUNKCJI A TYPY GENETYCZNE RYNKÓW W MAŁYCH MIASTACH WOJEWÓDZTWA ŁÓDZKIEGO

2

Mgr Paweł Nowicki – *Uniwersytet Łódzki*

Wydział Nauk Geograficznych

Instytut Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej
Zakład Geografii Gospodarczej i Polityki Społecznej

ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź

e-mail: pawel.nowicki@geo.uni.lodz.pl

ZARYS TREŚCI: Celem badania jest ocena przestrzeni publicznych rynków w małych miastach województwa łódzkiego pod względem zróżnicowania w zakresie współczesnego zagospodarowania i funkcji zabudowy przyrynkowej. Tak postawiony cel i zakres badania podyktowany jest przede wszystkim niewielką liczbą tego rodzaju opracowań w literaturze przedmiotu. Przywołanie kontekstu genetycznego elementów struktury urbanistycznej stanowić ma w tym wypadku punkt wyjścia dla rozważań nad współczesnymi różnicami w zagospodarowaniu i funkcjach zabudowy przyrynkowej. W pracy posłużono się metodami z zakresu badań krajobrazowych, morfologii miasta oraz funkcjonalizmu (struktury funkcjonalnej). Najważniejszymi źródłami danych były inwentaryzacje urbanistyczne oraz mapy historyczne z XIX wieku i pierwszej połowy XX wieku. Oceniono poziom otwarcia rynków oraz istniejącą strukturę funkcji mieszkaniowej i usługowej według powierzchni całkowitej kondygnacji. Odnotowano w tym zakresie duże zróżnicowania w grupie badanych rynków. W niektórych spośród badanych miast na niski poziom obudowania placu rynkowego wpływ mają wciąż zniszczenia II wojny światowej. W większości badanych miast funkcją dominującą w zabudowie przyrynkowej są usługi. Wyjątek stanowią najsłabsze ekonomicznie Krośnice, gdzie przy rynku dominuje funkcja mieszkaniowa. Na współczesny stan zabudowy i jej funkcji przyrynkowych zauważalny jest wpływ uwarunkowań historycznych, a także potencjału demograficznego oraz ekonomicznego miast.

SŁOWA KLUCZOWE: Rynek miejski, przestrzeń publiczna, morfogeneza, małe miasta, województwo łódzkie.

DIVERSITY OF MARKET SQUARE BUILDINGS AND THEIR FUNCTIONS IN THE CONTEXT OF GENETIC TYPES OF MARKET SQUARES IN SMALL CITIES OF THE LODZ VOIVODESHIP

ABSTRACT: The aim of the study is to assess the public space of market squares in small towns of the Lodz Voivodeship diversity in the field of spatial development and the function of buildings around the town square. The goal and scope of the research is primarily dictated by small number of similar studies in the literature on the subject. Recalling the genetic context of the elements of the urban structure is to constitute a starting point for reflection on contemporary differences in the spatial development and functions of buildings around the town square. In the paper were used methods from landscape research, city morphology and functionalism (functional structure). The most important data sources were urban inventories and historical maps from the 19th century and the first half of the 20th century. The level of market square opening was assessed as well as the existing structure of the residential and service function according to gross floor area. In this respect, large variations were noted in the group of researched town squares. In some of the cities studied, the small number of buildings around the town square is still affected by the destruction of World War II. In the majority of the cities studied, services are the dominant function in buildings around the town square. The exception is the economically weakest Krośniewice, where the residential function dominate. The influence of historical factors, as well as the demographic and economic potential of cities, is noticeable on the contemporary condition of buildings around market square and its functions.

KEYWORDS: Town square, public space, morphogenesis of towns, small cities, Lodz Voivodeship.

2.1. Wprowadzenie

Rynki miejskie, jako historyczne, centralne przestrzenie miejskie, są podmiotem badań wielu dyscyplin naukowych, przede wszystkim architektoniczno-urbanistycznych, geograficznych oraz socjologicznych. Zakres zainteresowań badawczych zmienia się w zależności od sposobu rozumienia tej przestrzeni przez różnych badaczy. Podstawowe konteksty badawcze w przypadku rynku miejskiego wiążą się z pojęciami przestrzeni publicznej oraz wnętrza krajobrazowego.

W *Słowniku Języka Polskiego* podaje się, że **rynek** to „plac w centrum miasta, wokół którego znajdują się budynki, a w środku często ratusz”¹. W innej definicji uwydatniono tradycyjne funkcje rynku wskazując, że to „wielofunkcyjny plac miasta, historycznie przeznaczony na miejsce handlu i siedzibę władz komunalnych; jednocześnie węzeł komunikacyjny” (Kozakiewicz 2003). W pracy przyjmuje się urbanistyczną definicję rynku, która stanowi, że jest to „centralny, obudowany plac miejski” (Saterus 2013: 448). Najczęściej plac rynkowy jest wyodrębniony z otaczającej go przestrzeni za pomocą zwartej zabudowy kamie-

¹ <https://sjp.pl/rynek>

nicznej (Lorens 2014). W ramach badań nad rynkami w polskich miastach, na szczególne wyróżnienie zasługuje powojenne opracowanie K. Wejcherta (1947) oraz wspólna praca z H. Adamczewską-Wejchert (1986), w których podjęto zagadnienia w zakresie stanu zachowania rynków, ich walorów estetycznych czy istniejących układów drogowych. Współczesne opracowania dotyczące rynków w Polsce koncentrują się głównie na szczegółowej analizie urbanistycznej wybranych rynków (Jastrząb 2002), zmianach w ich zagospodarowaniu w wybranym regionie (Gargała i in. 2014), a także porównaniu ich zagospodarowania i funkcji (Czarnecki 2003). Obecne są także prace dotyczące zmian morfologicznych wybranych fragmentów miasta (Miszevska 1994; Miszevska, Szmytkie 2015).

W wąskim znaczeniu **przestrzeń publiczną** charakteryzuje dostępność dla wszystkich, możliwość zaistnienia w niej interakcji społecznych oraz konieczność zaprojektowania jej w sposób służący podniesieniu jakości życia mieszkańców (Kulawiak, Szmytkowska 2018: 78). Badania dotyczące dostępności placów miejskich prowadzone są głównie w ramach ich konfrontacji z obiektami handlowymi, które reprezentują przestrzeń „na styku” prywatnego z publicznym (Van Melik i in. 2009; Langstraat, Van Melik 2013). Liczne są prace w zakresie oceny przestrzeni publicznych, w tym placów miejskich. Część z nich opiera się na konstrukcji eksperckiej oceny wielokryterialnej jakości przestrzeni publicznych (Mehta 2014; Wojnarowska 2016, 2017), natomiast inne bazują na badaniach społecznych w zakresie: oceny ładu przestrzennego (Konecka-Szydłowska 2016), roli socjalizującej place publiczne (Teles i in. 2019), czy panującego i pożądanego w ich przestrzeni pejzażu dźwiękowego (*soundscape*) (Yang, Kang 2005). Wiele pozycji w literaturze przedmiotu odnosi się także do potencjalnych (pożądanych lub projektowanych) zmian w przestrzeni placów publicznych. Autorzy przywołują w tych przypadkach wątki rewitalizacji, odnowy funkcjonalnej, czy przywracania znaczenia rynkom miejskim (Gargała i in. 2014; Sikorska, Sobierajska 2016; Bursiewicz 2018; Kononowicz, Pisera 2018).

W szerokim znaczeniu² natomiast pojęcie przestrzeni publicznej związane jest przede wszystkim ze stanem jej oswojenia przez społeczność lokalną oraz tradycyjnie powiązaniem potencjałem symbolicznym – manifestacji interesów w sferze publicznej (Kulawiak, Szmytkowska 2018: 78–79). W tym nurcie badawczym powstają prace, w których traktuje się place miejskie jako przestrzenie symboliczne, których wyobrażenie istnieje w świadomości mieszkańców czy turystów (Zakariya i in. 2015), ale także miejsca silnie zideologizowane będące areną dla działań politycznych (Kaika, Karaliotas 2016; Mehan 2016).

² Najszerza znaczeniowo, lecz nieistotna z punktu widzenia badania, jest definicja przestrzeni publicznej obejmująca nie tylko przestrzeń w sensie geograficznym, ale także zróżnicowane formy organizacyjne umożliwiające zderzanie się interesów – w tym sensie przestrzenią publiczną mogą być także media, Internet czy parlament (Mehta 2014: 53).

Podział dorobku polskich geografów w zakresie badań nad przestrzenią publiczną, który zaproponowały A. Kulawiak i M. Szmytkowska wskazuje na dwa główne podejścia teoretyczno-metodologiczne (2018: 81–82). W podejściu obiektywistycznym przestrzenie publiczne są polem badań nad morfologią (morfogeneza, analizy urbanistyczno-architektoniczne) oraz funkcjami (użytkowanie ziemi, funkcje przestrzeni publicznych). Z kolei w podejściu subiektywistycznym (humanistycznym) przestrzeń publiczna rozpatrywana jest z punktu widzenia relacji pomiędzy jednostkami i społecznościami a daną przestrzenią. Konteksty badawcze stanowią w tym wypadku m.in. percepcja przestrzeni publicznej, wyobrażenia o niej, czy jej symbolika (Kulawiak, Szmytkowska 2018: 81–82). Ze względu na przedmiot badania, w podejściu obiektywistycznym przyjmuje się zazwyczaj węższą znaczeniowo definicję przestrzeni publicznych, zaś w badaniach subiektywistycznych szerszą. Jednocześnie podejmowane są próby syntetyzujące te podejścia, np. w ramach koncepcji funkcji miejsca (Suliborski 2016b).

Niniejsza praca wpisuje się w nurt obiektywistyczny rozumienia przestrzeni publicznej, wykorzystując przy tym dorobek w zakresie badań nad morfologią i strukturą funkcjonalną zabudowy. M. Koter do badań nad morfologią miejską zaliczył badania fizjonomiczne, morfologiczne *sensu stricte* oraz badania morfogenetyczne (Koter 2015/1974/: 45). W ujęciu tym fizjonomia miasta to „nauka traktująca o budowie zewnętrznej miasta, tj. o jego ogólnym obliczu, formach zabudowy oraz rodzajach użytych materiałów budowlanych z uwzględnieniem fizjografii terenu” (Koter 2015/1974/: 42). Według M. Kotera celem badań *stricte* morfologicznych jest z kolei analiza istniejących form miejskiego układu przestrzennego z możliwością wykorzystania materiałów historycznych w zakresie potrzebnym do wyjaśnienia budowy istniejących elementów starszych układów osadniczych. W badaniach morfogenetycznych postuluje się natomiast podjęcie prób odtworzenia dawnych układów przestrzennych, które współcześnie można obserwować na planach miast jedynie fragmentarycznie (Koter 2015/1974/: 45).

Podejście strukturalno-funkcjonalne stanowi jedno z najważniejszych w historii rozwoju geografii człowieka (Suliborski 2016: 104). W odniesieniu funkcji do miasta (miejsca) wyróżnia się trzy podstawowe płaszczyzny badawcze – społeczną (wyobrażenia ludzi o roli jaką pełni badana przestrzeń i jej mieszkańcy), ekonomiczną (analiza działalności gospodarczych) i morfologiczną (elementy zagospodarowania mogące służyć zaspokojeniu potrzeb ludzi) (Suliborski 2016a: 71).

Według podejścia K. Wejcherta (1984: 106), podstawowymi składowymi wnętrza urbanistycznego są podłoga, ściany i strop. Kluczowym z punktu widzenia niniejszej pracy jest pojęcie **ścian wnętrza urbanistycznego**, które w przypadku rynków miejskich tworzą zazwyczaj pierzeje zabudowy usytuowane przy krawędziach placu. Według poziomu otwarcia, wnętrza podzielić można na zwarte (przeważają zamknięcia) i o małej czytelności (przeważają otwarcia) (Wejchert 1984: 142). Alternatywnie proponuje się także podział wnętrza na konkretne

(do 30% otwarć), obiektywne (30–60% otwarć) i subiektywne (więcej niż 60% otwarć) (Gadomska 2011: 18). Ponadto ściany mogą mieć charakter jednoplanowy, ograniczając wówczas plac zabudową (z wyłączeniem otwarć tworzonych przez wyloty rynkowe). Często jednak obserwator znajdujący się na placu rynkowym dostrzeże ściany wieloplane, wtedy widziane elementy znajdują się w różnych odległościach od obserwatora, tworząc mozaikę blisko usytuowanej zabudowy (pierwszy plan) i otwarć na kolejne plany (Wejchert 1984: 117–118). Niezależnie od długości otwarć, potencjalnie znaczenie mają również duże różnice wysokości terenu, w obrębie którego znajduje się obserwator. Przy bardzo wysokich przewyższeniach możliwe jest bowiem odnotowanie kolejnych planów, mimo występowania nawet zwartej zabudowy przyrynkowej.

Celem badania jest ocena zróżnicowania współczesnego zagospodarowania i funkcji zabudowy przyrynkowej w małych miastach województwa łódzkiego. Przedmiotem badania jest poziom otwarcia horyzontalnego i wertykalnego wybranych rynków oraz struktura funkcjonalna zabudowy przyrynkowej.

W badaniu wzięto pod uwagę rynki w miastach województwa łódzkiego, których liczba mieszkańców nie przekracza 10 tys. Pod uwagę wzięto więc 23 ośrodki miejskie, natomiast do badania zakwalifikowano 20 rynków. W trzech ośrodkach rynki współcześnie nie funkcjonują. W Sulejowie i Złoczewie decydującą rolę odegrały zniszczenia podczas II wojny światowej oraz późniejsze przekształcenia i całkowita utrata funkcji handlowej, reprezentacyjnej i administracyjnej tych przestrzeni. W Strykowie natomiast, zarówno Stary Rynek (lokacyjny), jak i Nowy Rynek z XIX wieku został zabudowany.

Przyjęto, że zakres przestrzenny stanowi zabudowa tworząca pierwszy plan ścian we wnętrzu urbanistycznym jakim jest rynek. W praktyce są to najczęściej zabudowania znajdujące się bezpośrednio przy krawędziach rynku albo nieco cofnięte, jak w przypadku kościołów przyrynkowych. W badaniu krawędzie placu wyznaczają linie zabudowy obowiązujące przed II wojną światową.

Tak postawiony cel i zakres badania podyktowany jest przede wszystkim niewystarczającą liczbą tego rodzaju opracowań w literaturze przedmiotu. Uzasadnione jest w tym przypadku przywołanie kontekstu genetycznego elementów struktury urbanistycznej, który stanowić może początek rozważań nad współczesnymi różnicami w zagospodarowaniu i funkcjach zabudowy przyrynkowej.

Badanie ma charakter statyczny, analizie podlega zatem zróżnicowanie zabudowy przyrynkowej i jej funkcji na stan lipiec–sierpień 2019 roku.

2.2. Metody badawcze i źródła danych

Rynki w małych miastach województwa łódzkiego mają nie tylko zróżnicowaną genezę historyczną, ale także współcześnie podlegały niekiedy znacznym przekształceniom. Dlatego też przed analizą w zakresie zróżnicowania zagospodaro-

wania oraz funkcji zabudowy przyrynkowej zidentyfikowano obecną lokalizację rynków w przestrzeni małych miast województwa łódzkiego. Podjęcie wstępnej analizy lokalizacji rynków pozwoliło na uniknięcie poważnych błędów mogących pojawić się ze względu na przemiany funkcjonalne (zanik funkcji, przeniesienie jego pierwotnej funkcji w inną lokalizację) oraz zmiany tkanki zabudowy w mieście wynikających ze zniszczeń wojennych, regulacji XIX-wiecznych, czy w skrajnych przypadkach wyznaczaniu nowych dróg i zabudowywaniu dawnych placów rynkowych. Pozwoliło to na sprawdzenie czy historyczna przestrzeń publiczna przetrwała faktycznie do współczesności jako rynek.

Kolejny etap postępowania badawczego polegał na weryfikacji, w jaki rodzaj układu morfogenetycznego wpisują się rynki w małych miastach województwa łódzkiego. Ta część pracy oparta została na podziale i informacjach zebranych przez M. Kuleszę (2001). Sklasyfikował on miasta dawnego województwa siedleckiego oraz łęczyckiego pod względem morfogenetycznym, zwracając uwagę na ich rozwój od czasów prelokacyjnych aż do początku XIX wieku. Mocną stroną tej klasyfikacji jest przede wszystkim kompleksowe podejście do morfologii małych miast Polski Centralnej, oparte na obszernej kwerendzie archiwalnej, w tym szczególnie kartograficznej. W celu charakterystyki stopnia zróżnicowania zabudowy przyrynkowej według zidentyfikowanych typów morfogenetycznych, do dalszej analizy wybrano jeden rynek z każdej grupy. Wybór oparty jest na analizie porównawczej kształtu placów oraz ciągłości zabudowy pierzejowej w danej grupie. Wybrano rynki najlepiej reprezentujące cechy wspólne w danej grupie.

Zabudowę przyrynkową kwalifikowano za pomocą analizy widoków krajobrazowych. Do badania włączono tylko zabudowę będącą częścią pierwszego planu krajobrazowego. Zazwyczaj tworzy ona pierzeje przyrynkowe, niekiedy jest nieznacznie cofnięta względem historycznej krawędzi placu.

Dodatkowo skorzystano z metod wypracowanych w ramach badań nad krajobrazem miejskim w ujęciu fizjonomicznym (Polska 2011). Podstawowymi wskaźnikami określającymi poziom zamknięcia przestrzeni rynków są: stosunek długości ścian do długości przerw między nimi (stosunek zamknięć do otwarć) oraz stosunek wysokości zabudowy do szerokości danego wnętrza urbanistycznego (Wejchert 1984: 142; Lorens 2014: 33; De Lotto, Sturla 2017). Alternatywnie dla drugiego z wymienionych współczynników stosowna jest analiza kąta środkowego, która polega na zmierzeniu kąta zawartego między płaszczyzną placu oraz linią przechodzącą przez środek placu i krawędź szczytu najwyższego budynku w pierzei (Jastrząb 2002; Kosiacka-Beck i in. 2017). Dobrze pozwala ona na określenie jak bliską perspektywę ma użytkownik rynku i tym samym czy jest w stanie bez trudu „objąć wzrokiem” wszystkie kondygnacje zabudowy³. Jednocześnie, użycie kąta

³ W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że kąt ten nie powinien być większy niż 27°, co odpowiada dystansowi, z którego obserwator patrzy na zabudowę równą dwóm wysokościami tej zabudowy (De Lotto, Sturla 2017: 72).

środkowego w przypadku chęci odniesienia poziomu wertykalnego zamknięcia placu do każdej ze stron rynku jest uzasadnione tylko przy założeniu, że wzdłuż badanej krawędzi placu nie występują duże różnice w wysokości zabudowy lub liczne wyrwy w zabudowie tworzące otwarcia placu. Dlatego też dla scharakteryzowania tej cechy proponuje się w pracy analizę proporcji powierzchni przeciwległych ścian w stosunku do proporcji krawędzi placu, przy których się znajdują oraz współczynnik zamknięcia placu rozumiany jako iloraz sumy powierzchni ścian frontowych zabudowy przyrynkowej i powierzchni placu. Do analiz przyjęto, że wysokość kondygnacji zabudowy przyrynkowej to 3 m. Elementem badania jest także struktura wielkości powierzchni elewacji frontowych w zależności od strony rynku.

Następnie porównano powierzchnie całkowite zabudowy przyrynkowej. Był to krok wstępny do analizy struktury funkcji pod względem powierzchni zajmowanej w zabudowie przyrynkowej oraz działających tam przedsiębiorstw. Podstawą było porównanie proporcji pomiędzy powierzchniami całkowitymi kondygnacji zajmowanych przez funkcję usługową i funkcję mieszkaniową. W przypadku stwierdzenia współwystępowania funkcji na jednej kondygnacji, odpowiednio dzielono powierzchnie całkowitą między funkcje. Zazwyczaj łatwo można było ustalić w trakcie inwentaryzacji jaka część kondygnacji zajmowana jest przez funkcję mieszkaniową, a jaka przez usługi. W przypadku badania oceny zróżnicowania występowania usług w zabudowie przyrynkowej, zdecydowano się na sprawdzenie ile usług przypada na 100 m długości całkowitej krawędzi rynku. Tego rodzaju podejście ilościowe, w odniesieniu do długości, proponuje J. Gehl, jednak jego celem było określenie atrakcyjności przestrzeni publicznej, więc brał on pod uwagę wszystkie wejścia na danym odcinku pierzei (Gehl 2010: 240–241). W ramach klasyfikacji usług posłużono się prostym, dwudzielnym podziałem na usługi „podstawowe (lokalne, codzienne) i wyższego rzędu (ponadpodstawowe)” (Ilnicki 2009: 48). Do usług wyższego rzędu zaliczono usługi finansowe (banki, ubezpieczenia), usługi prawne, księgowość, doradczo-szkoleniowe, reklamowe, informatyczne oraz związane z zarządzaniem i obrotem nieruchomościami.

W pracy posłużono się materiałami kartograficznymi, na które składają się mapy z XIX wieku oraz z pierwszej połowy XX wieku. Mapy XIX-wieczne pozyskano z Archiwum Akt Dawnych w Warszawie oraz Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim. Mapy przedstawiające stan późniejszy pochodzą z zasobu Wojskowego Instytutu Geograficznego⁴. Współczesne podkłady stanowiły fragmenty mapy topograficznej z Geoportalu województwa łódzkiego⁵. Z tego źródła pozyskano współczesne podkłady map topograficznych, które wzbogacono o granice działek ewidencyjnych oraz numery adresowe pochodzące z Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej (obecnie Główny Urząd Geodezji i Kartografii).

⁴ <http://polski.mapywig.org/>

⁵ <https://geoportal.lodzkie.pl/imap/>

Kluczowym źródłem informacji o fizjonomii zabudowy i jej funkcjach były inwentaryzacje urbanistyczne przeprowadzone w Krośniewicach, Poddębicach, Przedborzu, Rzgowie i Wieruszowie w lipcu i sierpniu 2019 roku. W terenie weryfikowano aktualność zabudowy na mapach topograficznych, spisano liczbę poszczególnych kondygnacji wraz z ich funkcjami oraz stworzono listę prowadzonych działalności gospodarczych.

Zebrane materiały pozwoliły na stworzenie bazy danych zawierającej dla każdego przyrynkowego budynku: numer adresowy, stronę rynku, długość frontu, powierzchnię całkowitą kondygnacji, liczbę kondygnacji, powierzchnię ściany frontowej, udział poszczególnych funkcji według powierzchni całkowitej kondygnacji oraz listę prowadzonych działalności gospodarczych.

Oprogramowaniem użytym w trakcie przygotowywania pracy był AutoCad Civil 3D oraz ArcMap (ArcGIS).

2.3. Typy morfogenetyczne rynków w małych miastach województwa łódzkiego

Współcześnie funkcjonujące rynki historyczne w Polsce mogą mieć różną genezę – przedlokacyjną, potwierdzoną potem lokacją, lokowaną na surowym korzeniu, ale ich kształt może być też wynikiem regulacji XIX-wiecznej. Ponadto, funkcjonowanie nowo utworzonego placu przyczyniało się niekiedy do tego, że stary układ rynkowy silnie tracił na znaczeniu albo całkowicie zanikał. Przyporządkowując rynki w ramach podziału morfogenezy M. Kuleszy (2001), rozszerzono go o typ rynków uregulowanych w ramach założeń XIX-wiecznych. Z kolei żaden rynek w badanych miastach nie powstał w trakcie lokacji na surowym korzeniu, stąd brak tej grupy wśród powstałych typów genetycznych rynków.

Adaptując podział morfogenetyczny miast stworzony przez M. Kuleszę (2001), dla systematyzacji genezy istniejących rynków małych miast województwa łódzkiego wydzielić można trzy podstawowe grupy (tab. 1).

Do pierwszej grupy rynków, powstałych w ramach lokacji na bazie wczesnomiejskich struktur przedlokacyjnych należą te w Wolborzu, Przedborzu, Sulejowie, Uniejowie, Piątku i Pajęcznie. W ramach tej grupy na wyróżnienie zasługuje szczególnie Wolbórz, w którym funkcjonował pełen układ protomiejski, w postaci grodu oraz dwóch owalnic, starszej, zachowanej szczątkowo oraz nowszej na podgrodziu, która to stanowiła bazę dla targu miejskiego i rozplanowania tam miasta lokacyjnego (Kulesza 2001: 53–54). Złożony układ występował też prawdopodobnie w Przedborzu, gdzie na miejscu dawnego grodu, za panowania Kazimierza Wielkiego, ufortyfikowano zamek, który stanowił bazę dla królewskich polowań (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. IX: 133). O jeden blok urbanistyczny na południe od zamku wyznaczono tam w tym czasie rynek miejski.

Tabela 1. Typy morfogenetyczne miast Polski Centralnej według M. Kuleszy oraz typy genetyczne rynków w małych miastach województwa łódzkiego

Typy morfogenetyczne miast Polski Środkowej według M. Kuleszy – miasta powstałe na bazie:	Typy genetyzy rynków w małych miastach województwa łódzkiego, powstałe w ramach:	Małe miasta województwa łódzkiego według grup genetycznych rynków
I. Pełnego zespołu przedlokacyjnego (gród – podgrodzie – osada targowa)	I. Lokacji na bazie wczesnomiejskich struktur przedlokacyjnych	I. Pajęczno, Piątek, Przedbórz , Uniejów, Wolbórz
II. Niepełnego zespołu przedlokacyjnego		
III. Prelokacyjnej osady targowej		
IV. Wsi rolniczej	II. Lokacji miasta o rodowodzie wiejskim:	II a. Błaszki, Lututów, Poddębice , Żychlin
V. Wsi targowej	a. na bazie wsi rolniczej b. na bazie wsi targowej c. obok istniejącej wsi	II b. Biała Rawska, Drzewica, Kamieńsk, Krośnice , Warta
VI. Obok istniejącej wsi		II c. Szadek, Wieruszów
VII. Na surowym korzeniu (<i>incrude radica</i>)	–	–
–	III. Regulacji lub założeń XIX-wiecznych	III. Działoszyn, Rzgów , Tuszyn, Żelów

Źródło: oprac. własne na podstawie: M. Kulesza (2001: 3).

W pozostałych miastach pierwszej grupy występowały uboższe układy prelokacyjne. W Uniejowie i Piątku miasta lokacyjne rozplanowano w nawiązaniu do wcześniejszego układu osad rzemieślniczo-handlowych, jednak same rynki wyznaczono prawdopodobnie poza układami osad przedlokacyjnych⁶. Z kolei w Sulejowie i Pajęcznie rynki powstały na bazie układu istniejących przedlokacyjnych osad targowych lub rzemieślniczych (Kulesza 2001: 68–94). Mimo zniszczeń w czasie II wojny światowej prawie wszystkie z powyższych rynków zachowały swój charakter placu centralnego. Wyjątek stanowi Sulejów, w którym brak obecnie funkcjonującego placu rynkowego. Co ciekawe wykształcił się w tej miejscowości układ dwóch placów sąsiadujących po obu stronach rzeki Pilicy. W badaniu potencjalnie brany był pod uwagę plac prawobrzeżny. Lokacja

⁶ W przypadku Uniejowa istnieje także hipoteza, że lokacja znacznie przekształciła pierwotny układ placu targowego, ale rynek znajduje się w jego obrębie (więcej: Kulesza 2001: 73).

nastąpiła co prawda wokół nieregularnego placu na lewym brzegu rzeki (Kulesza 2001: 77), jednak w XIX wieku plac ten był już częściowo zabudowywany. Symptodem kryzysu tej przestrzeni może być fakt, że na mapie XIX-wiecznej targowisko miejskie oznaczone jest już na prawym brzegu rzeki, gdzie do dziś funkcjonuje ulica Rynek. Plac lewobrzeżny został ponownie częściowo zabudowany w XX wieku przez Dom Straży, przy którym funkcjonuje do dziś Plac Straży. Jest to plac otwarty, nie posiada zwartych pierzei, dopiero w ostatnich latach utwardzony. Z kolei plac na prawym brzegu rzeki utracił całkowicie funkcje rynkowe przez wysadzenie mostu i degradację zabudowy w czasie bombardowań II wojny światowej, a później zaniechania inwestycji w tym fragmencie miasta.

Drugą z wydzielonych grup stanowią rynki powstałe w ramach lokacji miast o rodowodzie wiejskim. Znalazło się w niej dwanaście spośród rynków małych miast województwa łódzkiego. W ramach tej grupy wyróżnić można trzy podgrupy. Pierwszą podgrupę rynków w miastach o rodowodzie wiejskim stanowią te rozplanowane na bazie wsi rolniczej, a więc bez pierwotnie istniejących, wyraźnych układów wczesnomiejskich. Do grupy tej należą Poddębice, Żychlin, Lututów, Błaszki oraz Złoczew. Pierwsze trzy z nich lokowane były na bazie owalnic, które rozwinęły się do wielodrożnic z centralnym placem (Kulesza 2001: 103–105). W tej grupie do współczesności nie przetrwał rynek w Złoczewie, który został całkowicie zniszczony w czasie II wojny światowej, a później nieodbudowany. Drugą podgrupę stanowią rynki powstałe w ramach lokacji na bazie wsi targowej. Do tej podgrupy należą Kamięnsk, Warta, Krośniewice, prawdopodobnie także Drzewica i Biała Rawska. Pierwotny, zazwyczaj wydłużony targ determinował w większości tych przypadków układ rynku w miastach lokacyjnych. Bardziej niezależne formy układów lokacyjnych występują w Warcie i Kamięnsku. W Kamięnsku rynek wyznaczono regulując zabudowania pierwotnej wsi (Kulesza 2001: 109–110), zaś w Warcie niezależnie od dawnej wsi (Kulesza 2001: 117–118), przy wykorzystaniu istniejących osi krystalizujących te układy wczesnomiejskie (trakt Piotrków – Radomsko – Częstochowa dla Kamięnska i Sieradz – Uniejów oraz południkowy przebieg rzeki Warty dla Warty). W ostatniej podgrupie znalazły się dwa rynki – w Szadku i Wieruszowie, które lokowano w ramach założeń realizowanych niezależnie, obok istniejących wówczas wsi (Kulesza 2001: 119–120). Układ Starego Miasta wraz z placem rynkowym w Szadku lokowany w zakolu rzeki Pichny, na północ od wcześniejszej osady (Marszał 1995: 40), współcześnie jest wciąż klarowny. Podobnie jest w Wieruszowie, gdzie rozplanowano prawie wzorcowy układ szachownicowy, który wciąż jest bardzo trwałym, kluczowym elementem morfologii miasta.

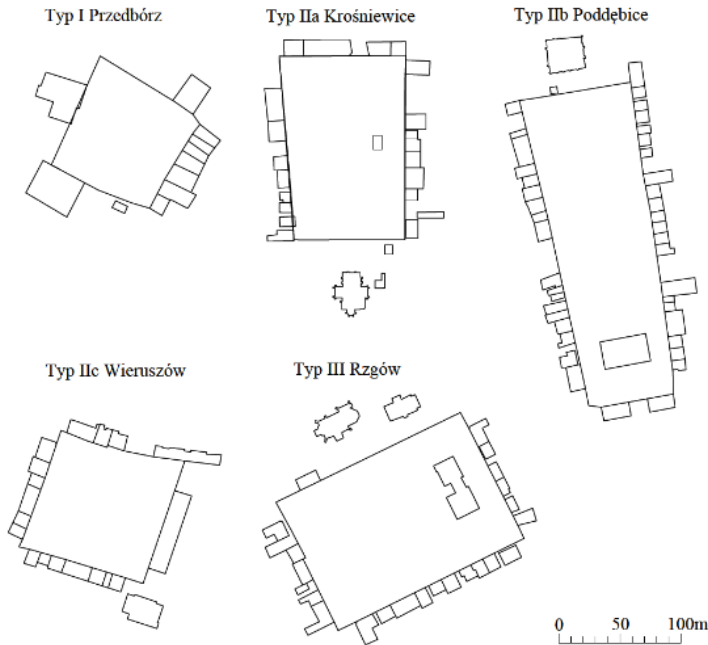
Przyjęty podział rozszerzony jest o rynki regulowane w ramach zmian XIX-wiecznych. Zmiany te polegać mogły na przebudowie wcześniejszych struktur lokacyjnych (np. Tuszyn) albo na rozplanowaniu nowych założeń na terenach dotychczas ekstensywnie zagospodarowanych, tworząc układ starej struktury

lokacyjnej i Nowego Miasta z nowym placem centralnym (np. Działoszyn). Jedynym rynkiem w tej grupie, który nie przetrwał do współczesności jest rynek w Strykowie. W mieście tym wyznaczono w pierwszej połowie XIX wieku duży plac rynkowy na planie trójkąta równoramiennego, jednak był on sukcesywnie zabudowywany, aż zredukowany do niewielkiego placu przykościelnego. W mieście tym wcześniej funkcjonował także rynek lokacyjny, jednak również nie przetrwał, a obecnie na jego miejscu znajduje się zabudowa wielorodzinna.

2.4. Zróżnicowanie zabudowy przyrynkowej w wybranych miastach województwa łódzkiego

W ramach każdej z wyszczególnionych grup genetycznych rynków małych miast województwa łódzkiego wskazać można wspólne cechy morfologiczne. Dlatego też w celu oceny zróżnicowania zabudowy przyrynkowej wybrano po jednym mieście reprezentującym każdą z grup typów genetycznych (ryc. 1). Dla rynków powstałych w ramach układów przedkolacyjnych o kameralnych placach o kształcie zbliżonym do kwadratu, z dużymi nieciągłościami w zabudowie wybrano Przedbórz (Typ I). Podgrupę wydłużonych, prostokątnych rynków powstałych na bazie wsi targowej reprezentują z kolei Krośniewice (Typ IIa). Wśród rynków powstałych w ramach lokacji na bazie wsi rolniczych do analizy szczegółowej wybrano rynek w Poddębicach (Typ IIb). Zaznaczyć trzeba, że w tej podgrupie znajdują się dwa największe rynki w małych miastach województwa łódzkiego. Te duże i silnie wydłużone rynki, wokół których nigdy nie koncentrowała się niemal cała zabudowa miejska (Poddębice, Błaszki) różnią się od dwóch zdecydowanie mniejszych (Żychlin, Lututów). Zdecydowano o wyborze jednego z dużych, bardzo silnie wydłużonych rynków, ponieważ w żadnej innej grupie nie ma podobnych rynków. Jednocześnie trzeba mieć na uwadze, że wyciąganie wniosków na podstawie analizy szczegółowej tego rynku dla całej jego podgrupy jest dlatego bardziej ograniczone. W zakresie kształtu placu, jak i ciągłości zabudowy podobne są za to dwa rynki lokowane w ramach układu miasta powstałego obok pierwotnej wsi. Do dalszej analizy zakwalifikowany został rynek w Wieruszowie (Typ IIc). Listę rynków, dla których podjęto badanie zabudowy przyrynkowej zamyka Rzgów (Typ III) będący charakterystycznym przykładem dla placów poddanych regulacjom w ramach realizacji XIX-wiecznych założeń urbanistycznych (ryc. 1).

Spśród badanych rynków, największy obwód ma rynek w Poddębicach (675 m), zaś najmniejszy w Przedborzu (360 m). Stosunek długości domknień do otwarć w badanych wnętrzach urbanistycznych jest silnie zróżnicowany (tab. 2). Najsilniej domknięty jest rynek w Wieruszowie, który lokowano obok istniejącej wsi. Sprzyjało to wykształceniu się pełnego, średniowiecznego układu ulic znajdujących się w zakolu rzeki Pichny. Podobna sytuacja występuje w będącym



Ryc. 1. Reprezentanci podgrup morfogenetycznych rynków w małych miastach województwa łódzkiego

Źródło: oprac. własne.

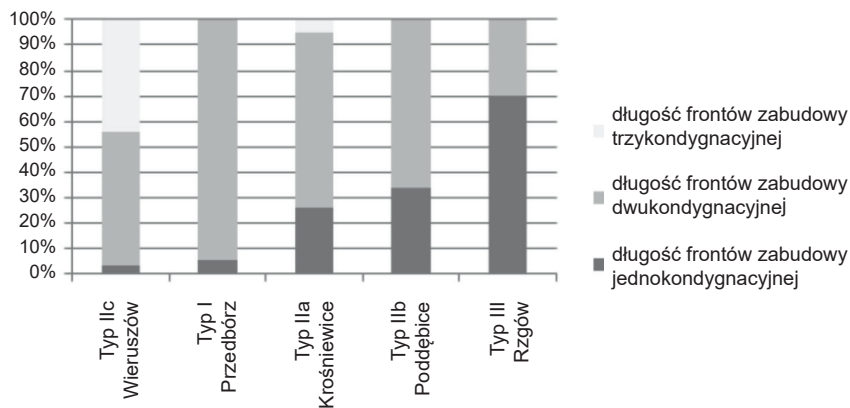
w tej samej grupie genetycznej Szadku, rozplanowanym w dorzeczu tej samej rzeki, gdzie nieciągłości w zabudowie również są niewielkie. Wpływ na nieliczne nieciągłości w zabudowie przyrynkowej Wieruszowa ma też prawdopodobnie relatywnie większy niż w pozostałych miastach potencjał demograficzny i ekonomiczny miasta. Przełożyć to się mogło wprost na zwartość zabudowy, dzięki możliwości uzyskania wysokiej renty gruntowej. Z kolei silny wpływ genetyki na obecny kształt domknięć zaobserwowano zwłaszcza w Poddębicach, gdzie wydłużony rynek stanowił przed lokacją mocno wydłużoną południkowo oś wsi rolnej. Mimo występujących tam aż dziesięciu wlotów, długość zabudowań przyrynkowych jest prawie dwa i pół razy dłuższa niż długość otwarc. Podobne parametry charakteryzują rynki w Krośniewicach i Rzgowie. Łączy je zbliżony kształt placu i w obu przypadkach przy jednej z krawędzi placu usytuowany jest kościół, jednak w Krośniewicach jest to wynikiem nawiązania do istniejącego niegdyś podłużnego targu, zaś w Rzgowie układ utrwalił się dopiero w ramach regulacji XIX-wiecznej. Zdecydowanie najniższy jest stosunek domknięć i otwarc w Przedborzu, w którym, podobnie jak będących w tej samej grupie genetycznej Uniejowie czy Piątku, zabudowa została zniszczona w czasie II wojny światowej i później jedynie częściowo uzupełniona (tab. 2).

Tabela 2. Długości krawędzi placu rynkowego a zabudowa przyrynkowa w wybranych miastach województwa łódzkiego

Miasto	Rynek wytyczony w ramach:	Obwód placu [m]	Stosunek długości domknięć do otwarć we wnętrzu rynku [%]	Liczba wlotów na rynek
Wieruszów	(TYP IIc) lokacji obok wsi (1368 r.)	419	303	6
Poddębice	(TYP IIb) lokacji na bazie wsi rolniczej (1400 r.)	675	237	10
Rzgów	(TYP III) regulacji XIX w. (1827r.)	571	189	7
Krośniewice	(TYP IIa) lokacji na bazie wsi targowej (1442 r.)	495	187	4
Przedbórz	(TYP I) zespołu przedlokacyjnego (1370 r.)	360	118	4

Źródło: oprac. własne na podstawie: M. Kulesza (2001), R. Krzysztofik (2007), danych przestrzennych geoportallodzkie.pl (dostęp: 20.10.2019).

Pod względem liczby kondygnacji w zabudowie przyrynkowej badanych rynków również zauważalne jest pewne zróżnicowanie (ryc. 2). Po pierwsze, jedynym rynkiem przy którym nie dominuje zabudowa dwukondygnacyjna jest Rzgów, gdzie przewagę (70%) ma zabudowa jednokondygnacyjna. Wiązać to można z faktem, że reprezentuje on najmłodszą grupę genetyczną rynków, a dodatkowo jego regulacja zbiegła się z okresem pożarów dawnej zabudowy Rzgowa (Groeger 2009: 125–126). Niska zabudowa dominuje także przy rynkach w znajdujących się w tej grupie Działoszynie i Tuszynie. Najwyższą zabudowę przyrynkową zidentyfikowano z kolei w Wieruszowie, w którym ponad 40% frontów zabudowy stanowią obiekty trzykondygnacyjne. W dużej mierze składają się na nią, wprowadzone po zniszczeniach II wojny światowej, zabudowania modernistyczne o dużych gabarytach przy północnej krawędzi (blok wielorodzinny) oraz przy całej długości wschodniej krawędzi rynku (urząd miasta). Z kolei niemal wyłącznie zabudowa dwukondygnacyjna występuje w Przedborzu (ponad 90%), natomiast w Krośniewicach i Poddębicach struktura długości frontów według kondygnacji jest zbliżona.



Ryc. 2. Struktura długości frontów zabudowy według liczby kondygnacji budynków w wybranych małych miastach województwa łódzkiego

Źródło: oprac. własne.

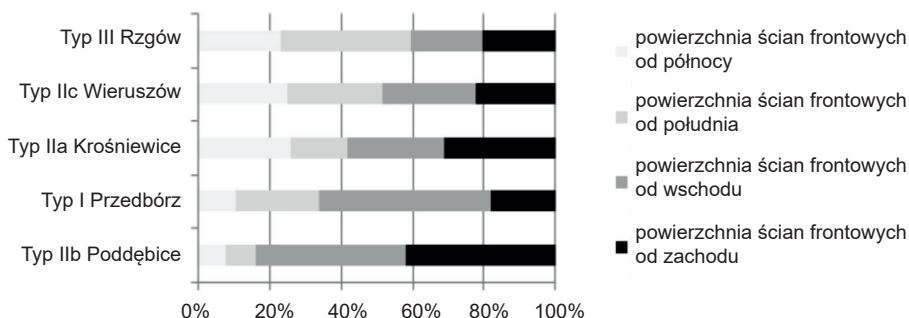
Kolejnym elementem poddanym analizie jest odniesienie proporcji powierzchni par przeciwległych do siebie ścian do proporcji długości krawędzi placu rynkowego (tab. 3, ryc. 3), co służy sprawdzeniu, czy wewnątrz jest domknięte równomiernie przy dłuższych i krótszych krawędziach rynku. Najbardziej wydłużony kształt ma plac rynku w Poddębicach, gdzie długość trzykrotnie przewyższa szerokość. Z kolei najbliższe kształtowi prostokąta są rynki w Wieruszowie (1:1,05) i w Przedborzu (1:1,13). Najbardziej równomierne zamknięcia występują w Krośniewicach, Wieruszowie i Rzgowie, gdzie proporcja wartości powierzchni par przeciwległych ścian niemal idealnie odpowiadają proporcjom krawędzi rynków (tab. 3). Skrajnie różne wartości zaobserwowano w Przedborzu i Poddębi-

Tabela 3. Rozkład powierzchni ścian względem krawędzi rynku

Miasto	Proporcje boków placu	Proporcje powierzchni ścian przy krótszych krawędziach do ścian przy dłuższych krawędziach placu	Proporcje powierzchni ścian przy dłuższych krawędziach placu do proporcji długości tych krawędzi w obwodzie
Typ I Przedbórz	1:1,13	1:0,51	0,45
Typ IIa Krośniewice	1:1,39	1:1,38	0,99
Typ IIb Poddębice	1:3,02	1:5,18	1,71
Typ IIc Wieruszów	1:1,05	1:1,06	1,01
Typ III Rzgów	1:1,48	1:1,46	0,99

Źródło: oprac. własne.

cach. W Przedborzu zaznacza się brak prawie całej północnej pierzei, która przed II wojną światową zabudowana była sukienicami (tab. 3, ryc. 3) W Poddębicach natomiast ściany rynku są proporcjonalnie zdecydowanie większe wzdłuż dłuższych krawędzi placu. Występuje tam głównie zabudowa dwukondygnacyjna, zaś przy krótszych bokach – na południu zabudowa jedno- i dwukondygnacyjna, a na północy kościół.



Ryc. 3. Powierzchnie ścian we wnętrzu badanych rynków według poszczególnych krawędzi

Źródło: oprac. własne.

Badane rynki mocno różnią się pod względem powierzchni placu. Największe są place w Poddębicach i Rzgowie (oba około 200 arów), natomiast najbardziej kameralne są rynki w Przedborzu (83 ary) i Wieruszowie (104 ary). Zróżnicowanie współczynnika zamknięcia wybranych przestrzeni publicznych placów rynkowych jest duże (tab. 4). Wartość współczynnika jest blisko trzykrotnie wyższa w Wieruszowie niż w Rzgowie. Plac rynku wieruszowskiego jest stosunkowo niewielki, co przy zwartej, trój- i dwukondygnacyjnej zabudowie dało stosunek powierzchni ścian do powierzchni placu nieco ponad 1:5. Kolejne trzy miasta, tj. Przedbórz, Krośniewice i Poddębice prezentują zbliżone wartości, jednak o ile w Przedborzu determinantą jest niski poziom domknięcia przy niewielkim placu, o tyle w Krośniewicach, a jeszcze bardziej w Poddębicach, rolę odgrywa duża powierzchnia placu z genezą na bazie, odpowiednio, wsi targowej oraz wsi rolniczej. Zdecydowanie najniższym wskaźnikiem zamknięcia charakteryzuje się rynek w Rzgowie, gdzie działają ujemnie na współczynnik zarówno duża powierzchnia placu, co jest charakterystyczne dla grupy rynków XIX-wiecznych, jak i niskie, jednokondygnacyjne zabudowania przyrynkowe.

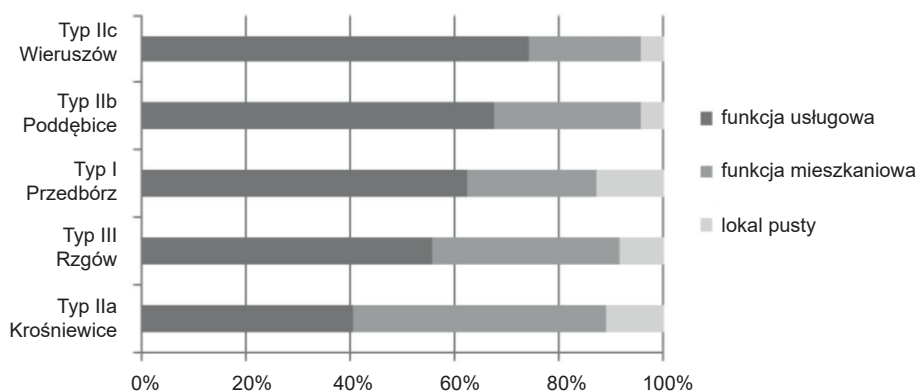
W największych spośród badanych miast, tj. Wieruszowie i Poddębicach, dominuje w zabudowie przyrynkowej funkcja usługowa (około 70% powierzchni całkowitej zabudowy). Największy udział usług przy rynku w Wieruszowie spowodowany jest m.in. monofunkcyjną zabudową usług publicznych i społecznych, tj. urzędu miasta, urzędu skarbowego oraz Miejskiego Ośrodka Pomocy

Tabela 4. Zamknięcie placów rynkowych przez zabudowę w wybranych małych miastach województwa łódzkiego

Miasto	Powierzchnia placu [m ²]	Współczynnik zamknięcia placu (powierzchnia sumy ścian w stosunku do powierzchni placu – [%])
Typ IIc Wieruszów	10 430	21,8
Typ I Przedbórz	8 230	13,8
Typ IIa Krośniewice	14 500	13,1
Typ IIb Poddębice	20 900	11,3
Typ III Rzgów	19 500	7,5

Źródło: oprac. własne.

Spółecznej. Funkcja mieszkaniowa pełni w większości miast rolę uzupełniającą (do około 30% powierzchni całkowitej zabudowy). Jedynym z badanych miast, w którym w zabudowie przyrynkowej dominuje funkcja mieszkaniowa są Krośniewice, gdzie zajmuje ona blisko połowę powierzchni całkowitej (ryc. 4). Znajduje to swoje odzwierciedlenie w zestawieniu danych dotyczących poszczególnych miast, gdzie Krośniewice zajmują ostatnie miejsce pod względem liczby podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców (tab. 5). Negatywnym zjawiskiem jest z pewnością występowanie znacznych, ponad 10% odsetków lokali pustych w Przedborzu i Krośniewicach. Z oględzin w czasie inwentaryzacji wynika, że w tych przypadkach stan ten prawdopodobnie utrzymuje się dość długo (wybite okna, ubytki w elewacji, zabudowa degradująca się).



Ryc. 4. Struktura powierzchni w zabudowie przyrynkowej według funkcji w wybranych małych miastach województwa łódzkiego

Źródło: oprac. własne.

W ramach analizy struktury usług w badanej zabudowie zaobserwowano, że co do zasady im wyższa liczba mieszkańców miasta, tym więcej usług na 100 m obwodu placu rynkowego (tab. 5). Porównując wynik podobnych ludnościowo Poddębic (11,4 usługi na 100 m), stosunkowo niewiele usług jak na liczbę mieszkańców zanotowano na rynku w Wieruszowie (5,7 na 100 m), jednak tłumaczyć to trzeba zajęciem całej wschodniej pierzei przez urząd miasta, co zdecydowanie obniżyło przytoczony wskaźnik (wyłącznie tej pierzei dałoby około 7,5 usługi na 100 m krawędzi placu). Podobną zależność odnotowano w odniesieniu do liczby usług wyższego rzędu. Im większe miasto, tym więcej odnotowano usług ponadlokalnych. Najszerszą paletę usług tego typu odnotowano na rynkach w Poddębicach i Wieruszowie (m.in. usługi ubezpieczeniowe, radca prawny, notariusz, banki czy usługi telekomunikacyjne). Jedynym miastem, w którym w zabudowie rynkowej nie odnotowano usług wyższego rzędu był Przedbórz. Brak jednoznacznej zależności pomiędzy liczbą usług w odniesieniu do obwodu placu a liczbą podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców w danym mieście. Względnie najmniej usług zlokalizowanych jest w zabudowie przyrynkowej Przedborza i Krośniewic, co odpowiada najniższej liczbie podmiotów gospodarczej w odniesieniu do liczby mieszkańców. Jednakże najwyżej w klasyfikacji zarejestrowanych podmiotów gospodarczych jest Rzgów, w którym, ze względu na dogodne położenie transportowe, funkcjonują centra handlowe, produkcyjne i magazynowe, co nie znajduje prostego przełożenia na liczbę usług oferowanych w zabudowie przyrynkowej tego miasta.

Tabela 5. Usługi w zabudowie przyrynkowej w badanych małych miastach województwa łódzkiego w 2018 roku

Miasto	Liczba mieszkańców (2018)	Liczba podmiotów gospodarczych w REGON na 1000 mieszkańców	Średnia szerokość elewacji w zabudowie przyrynkowej	Liczba usług na 100 m obwodu placu	Liczba usług wyższego rzędu w zabudowie przyrynkowej
Poddębice	7448	121,5	12,5	11,4	8
Wieruszów	8570	126,4	16,6	5,7	7
Rzgów	3401	224,1	14,4	4,6	3
Krośniewice	4375	74,1	14,0	4,4	3
Przedbórz	3572	113,1	17,7	3,1	0

Źródło: oprac. własne na podstawie Banku Danych Lokalnych, <https://bdl.stat.gov.pl> (dostęp: 18.11.2019).

2.5. Podsumowanie

Wskazano, że dla poszczególnych typów genetycznych, co do zasady można wyróżnić pewne cechy wspólne w zakresie ich kształtu i wielkości placu. Dysproporcje w ramach tych cech stanowią niejako ramy dla współczesnego zagospodarowania i funkcji zabudowy przyrynkowej. Analiza wykazała jednocześnie, że nie są to jedyne czynniki wpływające na funkcje i zagospodarowanie zabudowy przyrynkowej w badanych małych miastach województwa łódzkiego. Do najważniejszych wniosków należą:

1. Występuje znaczna dysproporcja w stopniu zabudowania krawędzi badanych rynków małych miast województwa łódzkiego, co wykazała analiza otwarć i zamknięć we wnętrzach tych przestrzeni publicznych. Największy wpływ na dysproporcje mają w tym wypadku zniszczenia II wojny światowej, przez które przy wielu placach rynkowych współcześnie wciąż zaobserwowano znaczne ubytki w pierzejach (Przedbórz – Typ I).
2. Przestrzenie publiczne badanych rynków są w różnym stopniu domknięte. Wpływ na to mają czynniki genetyczne, historyczne, jak i społeczno-ekonomiczne, co dobrze obrazuje przykład Wieruszowa. Na najwyższą wartość współczynnika zamknięcia placu w Wieruszowie spośród badanych miast wpłynęła, po pierwsze, niezbyt duża powierzchnia placu rynkowego wytworzonego w ramach lokacji obok istniejącej wsi. Po drugie, czynniki historyczne w postaci zniszczeń w czasie II wojny światowej i wzniesienia na tym miejscu zabudowy modernistycznej, nielicującej formą i gabarytami z dawnymi zabudowaniami oraz, po trzecie, relatywnie wysoki potencjał społeczno-gospodarczy miasta. Wymienione czynniki nie wpływają równomiernie na przyjęty współczynnik zamknięcia. Niejako „nie do odrobienia” przez nawet dość zwartą zabudowę przyrynkową jest wpływ dużej powierzchni placu (Poddębice, Błaszki).
3. Największe udziały powierzchni w zabudowie przyrynkowej zajmowane przez usługi zidentyfikowano w Wieruszowie, gdzie całą wschodnią pierzeję zajmuje usługa publiczna (urząd miasta). Funkcja mieszkaniowa dominuje w miastach o słabszym potencjale demograficznym i słabym potencjale gospodarczym, jak w Krośniewicach. Zaobserwowano, że liczba prowadzonych działalności gospodarczych, a zwłaszcza działalności wyższego rzędu powiązana jest z potencjałem demograficznym i ekonomicznym badanych miast.

Powyższa analiza wykazała pożyteczność ujęcia morfogenetycznego w badaniu współczesnego zagospodarowania i funkcji zabudowy przyrynkowej w wybranych małych miastach. Użyte i zaproponowane wskaźniki pozwoliły na ocenę ich zróżnicowania, pokazując jak bardzo struktury te mogą być odmienne. Wskazano także prawdopodobne powody występowania (determinanty) różnic. Po przeprowadzonej analizie stwierdzić można, że układ morfologiczny rynku,

w powiązaniu z uwarunkowaniami społeczno-ekonomicznymi danego miasta wpływają na udział poszczególnych funkcji i obecność działalności gospodarczych w zabudowie przyrynkowej. W kontekście przyszłych badań wart uwagi jest przypadek Rzgowa, w którym potencjał gospodarczy nie przekłada się wprost na liczbę usług w zabudowie przyrynkowej, co wskazuje, że kolejną kwestią badawczą może być odniesienie liczby działalności w zabudowie przyrynkowej do struktury branżowej w danych miastach oraz sprawdzeniu czy w miastach tych występują jakieś inne (silniejsze/słabsze niż w przestrzeniach rynków) centra koncentracji usług i jak mogą wpływać na stan funkcji w zabudowie przyrynkowej. Z pewnością konieczne są także dalsze analizy szczegółowe, które pozwolą dokładniej zidentyfikować różnice pomiędzy zabudową i jej funkcjami wewnątrz grup genetycznych, ale też porównywać zabudowę przyrynkową w wymiarze regionalnym. Ciekawym wątkiem badawczym może być również próba uchwycenia relacji pomiędzy współczesnym stanem zabudowy przyrynkowej i jej funkcji a zagospodarowaniem i funkcjami placów przy których się znajdują.

Literatura

- Adamczewska-Wejchert H., Wejchert K., 1986, *Małe miasta. Problemy urbanistyczne stale aktualne*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Bursiewicz N., 2018, *Regeneration of market squares in historic town centres: Ideas, discussion, controversies*, „Urban Development Issues”, 60: 67–79.
- Czarnecki B., 2003, *Plac rynkowy współczesnego małego miasta w Polsce na przykładzie Białostoczczyzny*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Białystok.
- De Lotto R., Sturla S., 2017, *Measure and proportion as keyword for qualitative town squares*, „The Journal of Public Space”, 2(1): 69–80.
- Gadomska E., 2011, *Podstawy architektury krajobrazu*, Część III, Wydawnictwo Hortpress, Warszawa.
- Gargała M., Licholai L., Pisarek M., 2014, *Kierunki przekształceń rynków małych miast Podkarpacia wynikające z nowych trendów gospodarowania przestrzenią*, [w:] *Wybrane zagadnienia z problematyki gospodarowania przestrzenią*, „Problemy Ekologii Krajobrazu”, 37: 59–69.
- Gehl J., 2010, *Cities for people*, Island Press, Washington–Covelo–London.
- Groeger L., 2009, *Rzgow – zagospodarowanie przestrzenne nowego miasta w województwie łódzkim*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 10: 125–139.
- Ilnicki D., 2009, *Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju usług w Polsce. Teoretyczne i praktyczne uwarunkowania badań*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Jastrzab T., 2002, *Place i rynki jako zagadnienie urbanistyczne*, Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Poznań.
- Kaika M., Karaliotas L., 2016, *The spatialization of democratic politics: Insights from indignant square*, „European Urban and Regional Studies”, 23(4): 556–570.

- Konecka-Szydłowska B., 2016, *Ocena przestrzeni publicznej małych miast aglomeracji poznańskiej*, „Problemy Rozwoju Miast. Kwartalnik Naukowy Instytutu Rozwoju Miast”, 12(3): 5–12.
- Kononowicz W., Pisera I., 2018, *Problemy rewitalizacji małych miast na przykładzie Międzyrzecza*, „Budownictwo i Architektura”, 17(1): 13–20.
- Kosiacka-Beck E., Rykała E., Żołnierczuk M., 2017, *Fenomenologiczna interpretacja w kształtowaniu przestrzeni na przykładzie wnętrza placu rynkowego*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula”, 53(2): 115–129.
- Koter M., 2015 (1974), *Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć*, [w:] Barwiński M. (red.), *Geografia historyczna i polityczna w badaniach Marka Kotera. Wybór prac*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kozakiewicz S. (red.), 2003, *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, hasło: rynek, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Krzysztofik R., 2007, *Lokacje miejskie na obszarze Polski : dokumentacja geograficzno-historyczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Kulawiak A., Szmytkowska M., 2018, *Geograficzny aspekt badań nad przestrzenią publiczną miast w Polsce*, „Biuletyn KPZK PAN”, 271: 75–92.
- Kulesza M., 2001, *Morfogeneza miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przedrozbiorowym: dawne województwa łęczyckie i sieradzkie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Langstraat F., Van Melik R., 2013, *Challenging the ‘End of Public Space’: A comparative analysis of publicness in British and Dutch Urban Spaces*, „Journal of Urban Design”, 18(3): 429–448.
- Lorens P., 2014, Rozdział: *Tkanka miejska*, [w:] Lorens P., Martyniuk-Pęczek J. (red.), *Wprowadzenie do projektowania urbanistycznego*, Akapit-DTP, Gdańsk: 24–41.
- Marszał T., 1995, *Szadek. Monografia Miasta*, Zarząd Miasta i Gminy Szadek, Szadek.
- Mehan A., 2016, *Blank slate: Squares and political order of the city*, „Journal of Architecture and Urbanism”, 40(4): 311–321.
- Mehta V., 2014, *Evaluating public space*, „Journal of Urban Design”, 19(1): 53–88.
- Miszewska B., 1994, *Bloki urbanistyczne Wrocławia w różnych fazach cyklu miejskiego*, [w:] Koter M., Tkocz J. (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały konferencyjne*, Toruń–Łódź: 111–129.
- Miszewska B., Szmytkie, R., 2015, *Morphological processes in the spatial structure of the southern district of Wrocław city*, [w:] Szymańska D., Rogatka K. (red.), „Bulletin of Geography. Socio-Economic Series”, 27: 133–151, Toruń.
- Polska A., 2011, *Oceny estetyczne krajobrazu*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego”, 15: 185–192, Sosnowiec.
- Saterus P., 2013, *Leksykon urbanistyki i planowania przestrzennego*, Wydawnictwo BEL Studio, Warszawa.
- Sikorska M.E., Sobierajska I., 2016, *Problemy rewitalizacji placu miejskiego w Węgrowie. Mazowsze*, „Studia Regionalne”, 19: 31–47.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Tom IX, 1880–1914, Warszawa.

- Suliborski A., 2016, *Koncepcja strukturalno-funkcjonalna w geografii człowieka*, [w:] Maik W., Suliborski A., Wójcik M. (red.), *Nowe i stare perspektywy i ujęcia w geografii na przełomie XX i XXI wieku*, Seria: Podstawowe idee i koncepcje w geografii, 9: 103–121, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Suliborski A., 2016a, *Genetyczno-systemowe ujęcie funkcji i struktury funkcjonalnej miasta*, [w:] Wójcik M. (red.), *Miasto – region – tożsamość geografii. Wybór prac Andrzeja Suliborskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź: 69–75.
- Suliborski A., 2016b, *Koncepcja funkcji miejsca*, [w:] Wójcik M. (red.), *Miasto – region – tożsamość geografii. Wybór prac Andrzeja Suliborskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź: 77–96.
- Teles R.P., Gomes da Silva M.L., Cordeiro R.M., 2019, *Comfort and welfare assessment of public squares in the municipality of Crato-Ce*, „Revista Ciencia e Sustentabilidade”, 5(1): 123–141.
- Van Melik R., Van Aalst I., Van Weesep J., 2009, *The private sector and public space in Dutch city center*, „Cities”, 26: 202–209.
- Wejchert K., 1947, *Miasteczko polskie jako zagadnienie urbanistyczne*, Wydawnictwo Ministerstwa Odbudowy, Warszawa.
- Wejchert K., 1984, *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa.
- Wojnarowska A., 2016, *Model of assessment of public space quality in town centres*, „European Spatial Research and Policy”, 23: 81–109.
- Wojnarowska A., 2017, *Jakość przestrzeni publicznej centrum miasta. Przykład miast średnich regionu łódzkiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Yang W., Kang J., 2005, *Soundscape and sound preferences in urban squares: Case study in Sheffield*, „Journal of Urban Design”, 10(1): 61–80.
- Zakariya K., Harun N.Z., Mansor M., 2015, *Place meaning of the historic square as tourism attraction and community leisure space*, „Procedia – Social and Behavioral Sciences”, 202: 477–486.

Źródła internetowe

<http://polski.mapywig.org/>

<https://bdl.stat.gov.pl> (dostęp: 18.11.2019).

<https://geoportallodzkie.pl/imap/> (dostęp: 20.08.2019).

<https://sjp.pl/rynek> (dostęp: 10.08.2019).

Historia artykułu

Data wpływu: 30 października 2019

Data akceptacji: 31 grudnia 2019